

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Πατριδογραφήματα. Προλεγόμενα Δημητρίου Χ. Σκλαβενίτη, Αθηνά, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2003, 8ο μικρό, 501 σ.

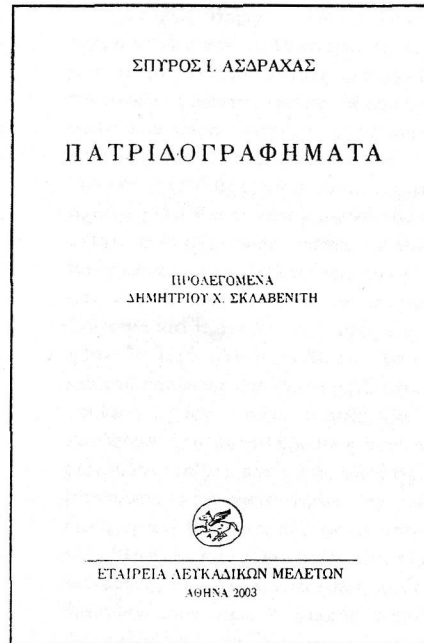
Το βιβλίο αποτελεί συναγωγή του μέγιστου μέρους της ιστοριογραφικής παραγωγής του συγγραφέα, από το 1954 ως το 2000, εκείνου που αναφέρεται στη Λευκάδα και λιγότερο στην Ακαρνανία, από τον 17ο ως τον 20ό αι., με τον δικαιολογημένο, όχι χωρίς συναισθηματική φόρτιση, τίτλο *Πατριδογραφήματα*. Εξαιρέθηκαν πολύ λίγα δημοσιεύματά του, επειδή έχουν κιόλας περιληφθεί σε άλλες συναγωγές μελετών του, καθώς και άλλα μικρότερα δημοσιεύματα (βιβλιοπαρουσιάσεις, επικαιρικά σημειώματα) με τα οποία δε θέλησε να βαρύνει το βιβλίο που παρουσιάζουμε σήμερα.

Τα 22 κείμενα που συναπαρτίζουν το βιβλίο προέρχονται από 25 δημοσιεύσεις. Από τις 25 δημοσιεύσεις οι 15 είναι της περιόδου 1960-1965 και οι 8 της περιόδου 1994-2000. Τρία κείμενα, που ανακοινώθηκαν την τελευταία δεκαετία, δημοσιεύονται στο βιβλίο για πρώτη φορά. Όλα τα κείμενα (πλην εκείνων της τελευταίας πενταετίας) αναδημοσιεύονται, με δεύτερες σημερινές φροντίδες, που αρχίζουν από την βιβλιογραφική ενημέρωση και φθάνουν μέχρι την αναδιατύπωση, στις περιπτώσεις που ο συγγραφέας προχώρησε την έρευνα και τη θεώρησή του ή τα δεδομένα μελετών άλλων επέβαλαν προσαρμογές και αλλαγές. Οι πυκνές παραπομπές συνοδεύονται με σημειώσεις στοιχείων αλλά και ανά-

Εισήγηση στην παρουσίαση του βιβλίου που οργάνωσε η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών στο Αμφιθέατρο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στις 24 Οκτωβρίου 2003. Προηγήθηκαν οι ομιλίες του Κώστα Ν. Καττηφόρη και του Δημητρίου Χ. Σκλαβενίτη.

γνώσης των απόψεων που συναντώνται στις αναγραφόμενες μελέτες. Αθροιζόμενες αυτές οι αναγνώσεις συγκροτούν συμβολές στην ιστορία της ιστοριογραφίας των εξεταζόμενων θεμάτων.

Το βιβλίο χωρίζεται σε 3 ενότητες: Οι δύο πρώτες, περίπου ίσης έκτασης, είναι

θεματολογικές: «Το ανθρώπινο πλέγμα», η πρώτη, με 6 κείμενα. «Στον κόσμο της παιδείας» η δεύτερη, με 9 κείμενα. Η τρίτη ενότητα, πολύ μικρότερη σε έκταση, έχει ειδολογικά χαρακτηριστικά και τίτλο «Ερανίσματα» με 7 κείμενα υψηλής εκλαίκευσης, δημοσιευμένα όλα το 1962 και

1963 με το ψευδώνυμο Εραμιστής σε εφημερίδα της Λευκάδας.

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε τα περιεχόμενα του βιβλίου, πέρα από τον πλούτο των εξακριβωμένων ιστορικών πληροφοριών και τεκμηρίων που μας προσφέρει, και των επί μέρους θεωρήσεων φαινομένων, γεγονότων και ανθρώπινων έργων, που σίγουρα αποτελούν συμβολές στην ιστορία της Λευκάδας και της Ακαρνανικής εδαφικής γειτνίασης και της ανθρώπινης συνάφειας, θα πρέπει να αναχθούμε στις συντεταγμένες των προσεγγίσεων του συγγραφέα στο συνολικό του έργο, καθώς είναι ανάγκη εξ αρχής να πούμε ότι η συναγωγή των μελετών που παρουσιάζουμε, δεν είναι βιβλίο τοπικής ιστορίας, όπως άλλωστε μας το λέει κι ο συγγραφέας στον πρόλογό του:

«Τα λίγα μου γραπτά για τη Λευκάδα και τους δικούς της ανθρώπους δεν ανήκουν σε ένα ιστοριογραφικό σχέδιο καταμεριζόμενο σε επί μέρους συμβολές, κατά κανόνα ελάσσονες, ενώψει της συγκρότησης της ιστορίας της, αν και ορισμένα τους θα μπορούσαν να θεωρηθούν εκ των υστέρων ότι προτίθενται να υπηρετήσουν αυτόν τον σκοπό: η Λευκάδα και οι Λευκαδίτες ήταν, όχι σε λίγες περιπτώσεις, μάλλον αφορμές για την υποτύπωση γενικευσιμων παρατηρήσεων που την ξεπερνούν και συγχρόνως την χαρακτηρίζουν. Την ιστορία της Λευκάδας είχαν και έχουν αναλάβει να την ανασυγκροτήσουν πρόσωπα αρμοδιότερα, ως προς αυτό, από μένα: τα ονόματά τους διατρέχουν, σαν την καλή βροχή, τούτο το βιβλίο και ένα τους με ιδιαίτερη εμμονή, εκείνο του Παναγιώτη Ροντογιάννη· θα επιθυμούσα να είχαν ανάλογη συχνότητα αναφοράς και τα ονόματα άλλων, νεώτερων κι αυτού και μένα, που διεύρυναν τα δικά του πεδία παρατήρησης ή τα διαφοροποίησαν, όπως κι εκείνος είχε διευρύνει και διαφοροποιήσει τα πεδία παρατήρησης των προπομπών του».

Το μήνυμα αυτής της σημερινής δήλωσης του συγγραφέα εκφράζεται και από το όλο του έργο και έγινε έγκαιρα κατανοητό, όχι χωρίς απογοήτευση, από τους αρμο-

διότερους Λευκαδίτες. Εδώ θα μου επιτρέψετε να καταθέσω τη μαρτυρία ότι η Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη στις αρχές της δεκαετίας του 1970, για να γίνει περισσότερο πειστική στην παρότρυσή της να ασχοληθούμε με τα μεγάλα κενά της λευκαδίτικης ιστορίας —τελειόφοιτοι της Φιλοσοφικής Σχολής τότε— μας έλεγε ότι ο Σπύρος Ασδραχάς είναι μεγάλος ιστορικός και ήδη ασχολείται με την ελληνική οικονομική και τη βαλκανική ιστορία. Εκείνα τα χρόνια, με την ίδρυση της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, υπήρχε μια κινητοποίηση για τη μελέτη του λευκαδίτικου παρελθόντος με επιμέρους συμβολές των πρεσβυτέρων και με εκκλήσεις προς τους νεώτερους για την κάλυψη των μεγάλων υστερήσεων.

Ευτυχώς υπήρχε ο Πάνος Ροντογιάννης, ο οποίος από το 1946 είχε βάλει μπροστά το μεγάλο του ερευνητικό σχέδιο για τη συνολική καταγραφή και θέαση του λευκαδίτικου παρελθόντος. Ο ίδιος σημειώνει στον Πρόλογο της *Ιστορίας της Νήσου Λευκάδος* (1980) όχι για το ερευνητικό του σχέδιο αλλά για το συγγραφικό του εγχείρημα: «Νομίζω πως πρέπει να πω λίγα πράγματα, για να κατατοπίσω τον αναγνώστη και να δικαιολογήσω τον συγγραφέα. Πίστευα και πιστεύω, πως αυτή η εργασία ήταν δουλειά άλλων: ειδικών Λευκαδίων και του παρόντος και του παρελθόντος, τους οποίους ας μην πούμε σοφούς και προσκρούσαμε στη μετριοφροσύνη των νεωτέρων, ούτε για μια στιγμή δε σκέφτηκα, ότι μπορούσα να υποκαταστήσω. Την ανέλαβα όμως, γιατί είδα τους άλλους με σπουδαιότερα θέματα απασχολημένους, και τους παλιότερους, πως δεν ευκαιρήσαν, και επειδή διαισθανόμουν πως ο μικρός τόπος της Λευκάδος πολύ την ήθελε αυτή την ιστορία και από κάποιον την περίμενε».

Η ερευνητική διαδικασία για τη συγκρότηση του σώματος των ιστορικών τεκμηρίων, που στηρίζουν στο μεγαλύτερο μέρος τους τα *Πατριδογραφήματα*, έχει τόπο τέλεσης τη Λευκάδα κυρίως, αλλά και την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και φυσικά την

Αθήνα και χρονικά όρια τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960: για τον Σπύρο Ασδραχά αυτά τα χρόνια σημαδεύονται από την ολοκλήρωση των γυμνασιακών σπουδών στη Λευκάδα (1951), τις πανεπιστημιακές σπουδές στην Αθήνα και την πρώτη «λόγια» επαγγελματική σταδιοδρομία, με κυριότερο σταθμό τη θητεία στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1960-1965), από την ίδρυσή του, ως την ώρα της αναχώρησης για σπουδές στο Παρίσι, «για τρία χρόνια, που έγιναν μια ζωή».

Για 10-15 χρόνια εκπρόσωποι 4 γενεών λευκαδίων, ιστοριοδιφούν παράλληλα στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδος: Ο Κωνσταντίνος Μαχαιράς (1882-1967), ο Πάσος Ροντογιάννης (1911-1996), ο Πανταζής Κοντομίχης και ο Σπύρος Ασδραχάς. Όλων η εργασία υπακούει σε επιμέρους σχεδιασμούς που υπήρχαν ή διαμορφώνονταν: Ο Μαχαιράς ολοκληρώνει τις ιστορικές του συγγραφές, που καλύπτουν την λευκαδίτικη ιστορία από το 1684 ως το 1864, καθώς το δεύτερο και τρίτο βιβλίο του δημοσιεύονται το 1951 και το 1954. Ο Ροντογιάννης από το 1946 αναζητεί στοιχεία για μια σφαιρική θέαση της Λευκάδας στη διαχρονική της πορεία. Ο Κοντομίχης συγκεντρώνει στοιχεία που φωτίζουν τη ζωή και τις συνθήκες του λαού τον 18ο και 19ο αιώνα, εν όψει του σχεδίου του για ένα λαογραφικό corpus. Ο Ασδραχάς ερευνά θέματα ιστορίας των θεσμών στη βενετοκρατούμενη Επτάνησο και στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο και Στερεά και της πρωτόγονης επανάστασης, που έχει κύρια έκφραση τους κλέφτες και παράλληλα τους αρματολούς, που δρουν στην Ήπειρο και στην Ακαρνανία τον 18ο και 19ο αιώνα και περνούν στο Μεγανήσι και στη Λευκάδα, καθώς η θάλασσα, το ανοιχτό υγρό σύνορο, επιτρέπει ο ένας τόπος να είναι συνέχεια του άλλου, με γραμμή ανοιχτή μιας πορείας αμφιδρομής, παρόλο που οι τόποι βρίσκονται κάτω από διαφορετικές κυριαρχίες, χάρις στα περιθώρια, που αφήνουν οι ομο-

λογημένες συνθήκες και τα μονοπάτια των μυστικών «κωδικίων» των δυνάμεων της πρωτόγονης επανάστασης, οι οποίες, με τη συμφωνία ή τον εκβιασμό των κοινωνιών, εγκαθιστούσαν τους δικούς τους μηχανισμούς και επέβαλαν εν μέρει την εξουσία τους.

Ιστορικός λοιπόν της πρωτόγονης επανάστασης, πολύ πριν την καθιέρωσή της με τις συστηματικές μελέτες του Eric Hobsbawm στα μέσα της δεκαετίας του 1960, με μόνο προηγούμενο τη νεανική προπολεμική εργασία του Νίκου Σβορώνου για τους κλεφταρματολούς στη Λευκάδα και βοήθημα γενικό τα έργα του Κωνσταντίνου Μαχαιρά.

Ως προς την εσωτερική πορεία των βιωμάτων και της διαμόρφωσής του αλλά και του κοινωνικού και φιλοσοφικού του προσδιορισμού, που δικαιολογούν και τις ερευνητικές του επιλογές, ας διαβάσουμε τη δική του μαρτυρία:

«Λέγω Λευκάδα, άρα η αναφορά στον Βαλαωρίτη είναι αυτόματη: ο πρώτος μου ποιητής ανασηματοδοτημένος από την Αντίσταση, απ' αυτό που θα ονομάζαμε κυριολεκτικότερα "μυθολογία της Αντίστασης". Γιατί δεν ήτανε μόνο η προτομή του στο "Μποσκέτο", τα γεωγραφικά του σήματα που τα αναγνωρίζαμε κοιτώντας τ' αντικρινά βουνά και που και που περπατώντας, ούτε μόνο κάτι κόρα με την "Αγράμπελη" και το "Σαν φύλλο κίτρινο και μαραμένο": ήταν κυρίως εκείνα τα ονόματα που βγαίνουν από το ποίημα για να περπατήσουν στα βουνά, οι Αστραπόγιαννοι, οι Κατσαντωνάιοι, οι Βλαχαβαίοι, οι Τζαβελαίοι, τα ονόματα δηλαδή και τα πρόσωπα της Αντίστασης: ήταν ακόμη ο Φωτεινός, άλλο τοπικό σύμβολο, το "βόδι το μανό", ο λαός που τον ξυπνούσαν τα κοινωνικά μηνύματα που σκόρπιζε το ΕΑΜ να μας λοιπόν σε πλήρη κοινωνική λειτουργία του παρελθόντος, σε πλήρη διαδικασία εξιδεολογισμού, διαμόρφωσης ψευδούς συνείδησης. Από δω ως τους κλέφτες δεν έχει πολύ δρόμο. Ο δρόμος ήταν πολύς από τη διάψευση ως τη συγκρότηση αμυντικών μη-

χανισμών, αναπληρώσεων της διάψευσης.

»Τα πρώτα της μηνύματα ήρθαν με την αλλαγή φρουράς, με την παράδοση των όπλων, όπως λέγανε τότε· ύστερα τα τρόπαια, τα κομμένα κεφάλια που κι αυτά τα ήξερες από το τραγούδι και σε ξαναπήγαιναν σ' αυτό, οι δίκες σκοπιμότητας, όπως τις λέγανε: και πάλι τα ονόματα που βγαίναν από το ποίημα και πήγαιναν τώρα όχι στα βουνά αλλά στις φυλακές και στο απόσπασμα».

Στους δρόμους της μαθητείας και της μύησης στάθηκε τυχερός καθώς φοίτησε στο μυθικό, ακόμα και για μας τους αμέσως μεταγενέστερους, Γυμνάσιο Λευκάδος, που και ως κτίριο ήταν δίδυμο με εκείνο των Δικαστηρίων, που στέγαζε ανήλιαγα το Αρχαιοφυλακείο:

«Η Λευκάδα μαζί με τις φλέβες των βιβλίων και το παιχνίδι της άρνησης μου έδωσε ένα δάσκαλο που ζούσε την παιδεία του ως συγκίνηση: τον ιστορικό Παναγιώτη Ροντογιάννη, έναν από τους τελευταίους Επτανήσιους· του χρωστώ, ανάμεσα στα άλλα, τη γνωριμία μου με την αρχαιακή ύλη. Αυτά, ως προς τα στοιχεία της συλλογικής βιογραφίας: ψυχολογικές προϋποθέσεις που μπορούσαν να οδηγήσουν και προς την ιστορία, ψυχολογικές ετοιμότητες που, μαζί με την επενέργεια των ιδεολογημάτων, μπορούσαν να οδηγήσουν προς την νεοελληνική ιστορία· από κοντά οι διαθεσιμότητες του τόπου, το αρχαιοφυλακείο του με τον αφοσιωμένο του διευθυντή, τον Γιώργο Παρίση, οι τυχαίες συναντήσεις με κάποια βιβλία, η ακτινοβολία ενός δασκάλου και, περισσότερο, οι δεκτικότητες μιας κοινωνίας, κριτικής, διαλυτικής μέσω του σατιρικού της πνεύματος, δίκαιης».

Ας γυρίσουμε όμως στα *Πατριδογραφήματα* και στο πρώτο τους μέρος το «ανθρώπινο πλέγμα». Οι δύο πρώτες μελέτες «Καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου» και «Οι Σφακιώτες και ο υποτιθέμενος κρητικός εποικισμός» μας ξεκινούν από τη Λευκάδα του 17ου αιώνα, τουρκοκρατούμενη και από το 1684 βενετοκρατούμενη. Η σύγκριση των στοιχείων που προκύπτουν

από τις φορολογικές καταστιχώσεις του 1642/1643, κυρίως, με κάποια απογραφικά στοιχεία του 16ου αιώνα και τα στοιχεία της απογραφής του 1760 και των μεταγενέστερων, δίνουν τη δυνατότητα στο συγγραφέα, μέσα από λεπτές πολλαπλές προσεγγίσεις των φορολογικών καταστιχώσεων, να αντλήσει πολύτιμα στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη του νησιού συνολικά και την τύχη των οικισμών του ξεχωριστά.

Ένας οθωμανικός τίτλος παραχώρησης χωραφιών το 1679 στους Σφακιώτες δίνει τη δυνατότητα στο συγγραφέα να συζητήσει τον αιτιολογικό μύθο ότι οι Σφακιώτες οφείλουν το όνομά τους στον υποτιθέμενο εποικισμό από Κρητικούς Σφακιανούς στα χρόνια του βενετοτουρκικού κρητικού πολέμου του 17ου αιώνα και γι' αυτό κάποιοι σφακισάνοι έχουν επώνυμα που καταλήγουν σε -άκης.

Πρόκειται για ένα λόγο μύθο, που τον συναντάμε για πρώτη φορά το 1915 σε κείμενο του ιστορικού Σπυρίδωνος Βλαντή, που εκλαϊκεύτηκε και πέρασε στην τοπική ιδεολογία, καθώς οι άνθρωποι του ισχυρότερου οικιστικού πλέγματος του νησιού, με την πιο ανεπτυγμένη τάση συναύλιασης με κέντρο το Φρυά, τη δόξα της «Επανάστασης της βουκέντρας» και του *Φωτεινού* του Βαλαωρίτη και τις μνήμες της αγροτικής εξέγερσης κατά των Άγγλων το 1819, ήταν έτοιμοι να ενσωματώσουν στην τοπική ιδεολογία τους μια «θεωρία» για την ηρωική τους καταγωγή.

Η επόμενη μελέτη αναφέρεται στο πρόνομο που παραχώρησε ο Φραντζέσκο Μοροσίνι το 1685 στον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης: να μπορεί να ζητά κάθε χρόνο χάρη για 3 καταδικασμένους ή επικηρυγμένους. 12 ντοκουμέντα από το Αρχαιοφυλακείο, από το 1742 ως το 1786, δείχνουν τη λειτουργία του θεσμού και του προνομίου, αλλά και το καλό κλίμα, που ήθελαν να διατηρείται στις σχέσεις τους ο μητροπολίτης και η βενετική εξουσία. Το πρόνομο με τις τρεις γράτζιες χρησιμοποιήθηκε και για την αμνήστευση λευκα-

διτών παρόλο που δεν ανήκαν στο πλήρωμα της μητρόπολης Ναυπάκτου και Άρτης.

Στην επόμενη μελέτη «Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα» δημοσιεύονται 14 επιστολές από το Αρχαιοφυλακείο χρονολογημένες από το 1777 ως το 1816, δηλαδή στους χρόνους της Βενετοκρατίας, της Επτανήσου Πολιτείας και της Αγγλοκρατίας και κατοπτρίζουν τη στάση των κυρίαρχων της Επτανήσου, που χρησιμοποιούν τους αρματολούς και τους κλέφτες, ακόμη και για μισθοφόρους, αλλά και τους διώχνουν και τους παραδίδουν στους Τούρκους κατά τις ανάγκες της συγκυρίας, των Τούρκων αλλά και των Επτανησίων, των οποίων οι κλέφτες και αρματολοί χρησιμοποιούν τους τόπους και τους οικισμούς ως καταφύγιο.

Αν με την παραπάνω μελέτη έχουμε ένα διαχρονικό καθρέφτισμα της δράσης των κλεφταρματολών και τις σχέσεις των κυρίαρχων για την αντιμετώπιση και διαχείριση της πρωτόγονης επανάστασης, στην επόμενη μελέτη για τον Σταθάκη Παρούση (1745-1815) ένα συνεργάτη του Λουδοβίκου Σωτήρη, έχουμε τη δράση των επτανησίων στην υπηρεσία της ρωσικής πολιτικής για τη στρατολόγηση κατοίκων της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας κατά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους, στην οποία πρωταγωνιστεί ο λευκαδίτης ιταλοσπουδαγμένος γιατρός και συγγραφέας αλλά και αξιωματούχος του ρωσικού στρατού Λουδοβίκος Σωτήρης (1727-1819). Ο συνεργάτης του Παρούσης είναι υποπρόξενος της Γαλλίας στη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα, όπου οι κλεφταρματολοί και οι κοινοτικοί αξιωματούχοι της Ηπείρου και της Στερεάς βρίσκουν καταφύγιο και αναπτύσσουν σχέσεις με τους επτανησίους. Ο Παρούσης γίνεται μεσολαβητής στις διενέξεις, σ' αυτό τον κόσμο των ενόπλων της Πρέβεζας, που ασκούσαν πολλαπλές λειτουργίες όχι μόνο πολεμικές και άθρωναν ένα εξουσιαστικό πλέγμα που διαχειριζόταν τις λείες και τη μίσθωση πολεμιστών αλλά και διευκόλυνε γαμήλιες στρατηγικές για ενίσχυση της εξουσίας αρματολικών οικογενειών. Ο

Παρούσης έδρασε χάρις στις συνθήκες που δημιούργησε ο Β' ρωσοτουρκικός πόλεμος (1787-1792), που ήταν πρόσφορες για επαναστατικό προσανατολισμό των δυνάμεων της πρωτόγονης επανάστασης με υποκινητή τον Λουδοβίκο Σωτήρη.

Από τα σημαντικότερα κείμενα του βιβλίου είναι το τελευταίο της ενότητας, με τίτλο «Ο Ζευγολάτης του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη», που δημοσιεύεται για πρώτη φορά. Μας υπενθυμίζει ότι ο ποιητής ζει με εικόνες, σήματα και ήχους, που έρχονται από τη φύση. Η λειτουργία του αυτή πάει παράλληλα με την πίστη του στην ιστορική ποίηση. Η πίστη αυτή ενισχύθηκε από τη συνάντηση με το σχήμα της συνέχειας του ελληνικού έθνους, όπως ιστορήθηκε από το φίλο του Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον λευκαδίτη Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Η συνέχεια της ελληνικής ιστορίας τον οδηγεί στη θεωρία των ανταλλάξιμων στιγμών της ελληνικής ιστορίας λόγω των κοινών τους χαρακτηριστικών. Ο Φωτεινός ο ζευγολάτης είναι το σύμβολο κατά της ξενοκρατίας. Στα άλλα έργα του Βαλαωρίτη ξένος είναι ο Τούρκος, ο Ανατολίτης. Στο Φωτεινό ξένος είναι ο Δυτικός, ο Φράγκος. Με αυτόν τον ήρωα ήταν πιο εύκολο να υπαινίσσεται τους Άγγλους κυρίαρχους της Επτανήσου και μάλιστα αυτούς που σύντριψαν μια παρόμοια αγροτική εξέγερση με εκείνη του 1357 εναντίον του Γρατιανού Ζόρζη: πρόκειται για την εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας κατά των Άγγλων το 1819 με κέντρο τους Σφακιώτες. Η μνήμη γι' αυτή την εξέγερση είναι νωπή στα χρόνια του Βαλαωρίτη και συμπύκνωσε, ως στιγμή, τον αγώνα των Επτανησίων κατά των Άγγλων. Το κοινωνικό μήνυμα του έργου περιορίζεται βέβαια καθώς προβάλλεται η σύγκρουση του δουλευτή της γης με το σύστημα των πολιτικών σχέσεων, που επιβάλλει η ξενοκρατία, το οποίο δεν επιτρέπει στο δουλευτή να χαρεί τους καρπούς των κόπων του: με την καταστροφή της σποράς ο Γρατιανός, με την υπερφορολόγηση ο Άγγλος. Ο Βαλαωρίτης, βλέπει τους δυνατούς του κόσμου, τους ξένους,

αλλά όχι το σύστημα των κοινωνικών σχέσεων του καιρού του, που καταπίεζε τον αγρότη και στο οποίο, ως άρχοντας, μετείχε κι αυτός. Παρόλη τη διάθλαση της εικόνας του παρόντος, του 1819 καλύτερα, στο παρελθόν του 14ου αιώνα, από το παρόν λείπουν οι άνθρωποι, ολόκληροι όμως, με τη δυναμική των προβλημάτων τους. Οι λευκαδίτες αρματολοί και κλέφτες του 18ου αιώνα Γήταυρος και Πάλλας και ο ληστής του 1843 Ρουπακιάς, δάνεισαν τα ονόματά τους στους συντρόφους του Φωτεινού, αλλά έπρεπε να χωρέσουν στην αντίληψη ότι μετά την αποτίναξη της ξενοκρατίας θα κυριαρχούσε ανώδυνα ο εσωτερικός αγροτικός κανόνας της ισονομίας.

Κλείνοντας τη μελέτη για τον Βαλαωρίτη ο συγγραφέας επισημαίνει ότι ίσως και ο Σαμπέλιος, ως κήρυκας του εθνικού προορισμού, και σίγουρα ο Βαλαωρίτης αισθανόταν απογοητευμένος: «Αυτοί οι άνθρωποι ήθελαν να υπάρξει μείζον ιδανικό, που θα τους επέτρεπε να μην είναι μόνο αυτό που είναι, να μην εγκλωβίζονται στα ατελή δρώμενα αλλά να ξανοίγονται στα επιθυμητά». Μπορούμε να πούμε πιο απλά ότι αυτή η άρνηση του παρόντος ενέπλεξε τους ανθρώπους της εποχής του στο μανιχαϊκό δίπολο: νάνοι οι σύγχρονοι, ήρωες οι παλαιοί, π.χ. οι ήρωες του 1821, που ανταποκρίθηκαν στο μεγάλο σκοπό και την επιταγή της ελευθερίας. Αυτό οδηγούσε και τον Βαλαωρίτη στο αδιέξοδο ώστε να μην μπορεί ή να μη θέλει να καταλάβει τον καινούριο κόσμο της εποχής του.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου με 9 κείμενα επιγράφεται «Στον κόσμο της Παιδείας». Οι αναφορές είναι μοιρασμένες στους λογίους της λευκαδίτικης συνάφειας του 19ου αιώνα και στους λευκαδίτες λογίους του 20ού αιώνα, που ο ίδιος γνώρισε.

Η έρευνα για τους λογίους του 19ου αιώνα έγινε κυρίως στην Αθήνα αλλά και με αποστολές στα Αρχαία και τις Βιβλιοθήκες της Κέρκυρας, της Λευκάδας και της Κεφαλονιάς και οι μελέτες γι' αυτούς δημοσιεύτηκαν από το 1960 ως το 1964 μαζί

με άλλες μελέτες του ίδιου κύκλου για λογοτέχνες και λογίους της Επτανήσου. Είναι τα χρόνια της θητείας του στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών κάτω από το μεγάλο ριπίδι της πολιτισμικής ιστορίας. Ας διαβάσουμε τη μαρτυρία του:

«Άλλοτε η ιστοριογραφία μας καλλιεργούσε το έδαφος και όριζε τα επί μέρους πεδία οργανώνοντάς τα σε γνωστικές αλληλουχίες και φορτίζοντάς τα με θεωρητικό στοχασμό. Θήτεψα σε αποφασιστικές χρονικές στιγμές σε ένα κλίμα που εμπύχωνε ο Κ. Θ. Δημαράς και το κατεύθυνε προς την τελευταία εκδοχή: δεν έγινα ο ιστορικός της παιδείας μας, αλλά αυτό είναι λεπτομέρεια».

Ερευνώντας τα κατάλοιπα του λευκαδίτη λογίου Ιωάννη Σταματέλου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, οδηγείται στην εξέταση του ανέκδοτου έργου «Αιτωλία και Ακαρνανία του Μεσαίωνα» του Ζαβερδινού ιερωμένου Χριστόφορου Κοντού (1833-1869). Παρακολουθεί τη δυστυχημένη ζωή του συγγραφέα και κυρίως εξετάζει τη χειρόγραφη συγγραφή του, που θέλει να καλύψει με μεταφυσική προνοιακή αντίληψη την τοπική ιστορία στον χριστιανικό Μεσαίωνα, από τον 2ο ως τον 19ο αιώνα.

Οι αναφορές του στους λευκαδίτες λογίους του 19ου αιώνα συνεχίζονται με βιβλιογραφικά σημειώματα: για του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού την πρώτη ελληνική βιβλιογραφία, τις εκδόσεις και τις μεταφράσεις της για τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και την πρώτη έκδοση του ποιήματός του *Ύστερη νυχτιά του κατάδικου*, αδέξια μίμηση του Σολωμικού *Λάμπρου*. Για τον Πέτρο Στεφανίτση, γιατρό των «ελεύθερων πολιορκημένων» και τα αθησαύριστα αλλά μαρτυρημένα βιβλία του για το Μεσολόγγι και το Νοσοκομείο Ναυπλίου, στο οποίο υπηρέτησε.

Το επόμενο άρθρο αναφέρεται στην επιγραφή του τάφου του ηπειρώτη λογίου Αθανασίου Ψαλίδα, πρώτου διευθυντή του Λυκείου Λευκάδας (1829) που τάφηκε στον Άγιο Μηνά.

Από τους ανθρώπους του καιρού του ο

συγγραφέας αναφέρεται στον Γεώργιο Παρίση, ψυχή του Αρχιεπισκοπικού Λευκάδος (από το 1927 ως το 1962).

Στον ιστορικό της Λευκάδας Κωνσταντίνο Μαχαιρά (1882-1967) που διακρίνεται για την απέριπτη, εξονυχιστική, τεκμηριωμένη έκθεση, που παρέχει πλείστα στοιχεία για μετέπειτα διερευνήσεις, ικανές να συνθέσουν την κοινωνική ιστορία της Λευκάδας, σ' ένα επίπεδο αιτιοκρατικότερων προτάσεων και χάρις στο έργο του η Λευκάδα μπόρεσε να αγγίξει τα κατορθωμένα των άλλων Ιόνιων νησιών στην ιστοριογραφία.

Στη Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη (1931-1988) με τη μαρτυρία του συνηλικιώτη: «Επρόκειτο για σκληρά χρόνια, κατά τα οποία τα γράμματα κατακτώνταν περισσότερο παρά προσφέρονταν. Η πρόσβαση στην παιδεία γινόταν κυρίως μέσω της λογοτεχνίας, της ευαισθησίας, και όχι της εγκυκλίου παιδείας» και την αποτίμηση του ομοτέχνου: «Με τη σημαντική πραγματολογική του συνεισφορά, το ιστοριογραφικό έργο της Κατηφόρη ενορχηστρώνεται σε μια συνολική ερμηνευτική προσπάθεια και συναντιέται με ευτυχή τρόπο με πολλές από τις ουσιαστικότερες προσφάτες ιστοριογραφικές συμβολές: πρόκειται για ένα έργο που αποβλέπει περισσότερο στην στάθμιση των γεγονότων, στην υπόδειξη της διάστασης των φαινομένων παρά στη διατύπωση γενικών και χωρίς εμπειρικό έρεισμα εξηγητικών αρχών».

Ακολουθεί το κείμενό του για τον Πάνο Ροντογιάννη (1911-1996). Μαζί με τον ύμνο για το δάσκαλο των χρόνων της νεανικής ελευθερίας, που τον οδήγησε «να νιώθει την ιστορία ως ανάγκη ψυχής», έρχονται και οι καίριες παρατηρήσεις για το ιστοριογραφικό έργο του. Για τη βιωματική σχέση με το πεδίο της παρατήρησής του· για το ιστοριογραφικό του σχέδιο και τα αναλυτικά του προαπαιτούμενα: την άσκηση της εύρεσης, της κατανόησης, της ερμηνείας και της σύνδεσης, με τις μεθόδους της παρατήρησης να οδηγούν στη γενίκευση· για την αγάπη του στο συνήθως

άφωτο υποκείμενο της ιστορίας, τα ανώνυμα συλλογικά σώματα, που επένδυσαν τον κόπο τους στον λευκαδίτικο τόπο και από φυσικό τον κατέστησαν ιστορικό. Για ένα έργο με σκληρούς πυρήνες γνώσης, που δημιούργησε ερευνητικό και ερμηνευτικό συνεχές, το οποίο καλεί τους νεώτερους ιστορικούς σε συναντήσεις σε θέματα της οικονομίας του τόπου, της αγροτικής ζωής, της δημογραφίας, της μνημειολογίας, του πολιτισμού και του κύκλου της ζωής.

Η συμμετοχή του Σπύρου Ασδραχά στην τιμητική εκδήλωση του 1994 για τη Χαραμόγλειο Ειδική Λευκαδική Βιβλιοθήκη έδωσε ένα κείμενο για την πολλαπλότητα των τεκμηρίων της τοπικής ιστορίας και το δυνάμει κέντρο τεκμηρίωσης που προσέφερε ο Αριστοτέλης Χαραμόγλης (1919-2003) στη γενέτειρα, ίσως γιατί ανήκε στη γενιά εκείνων που πίστευαν στις πολιτισμικές αξίες και θεωρούσαν ότι οι αξίες αυτές είναι κατορθώσιμες μέσα από την κοινωνική μεταβολή. Το αποτέλεσμα είναι μια πολυδύναμη πολιτιστική εστία, που μπορεί να καλλιεργήσει την αυτοσυνειδησία και την ιστορικότητα, την ατομική και τη συλλογική μνήμη μέσω της ιστορίας.

Η αναφορά του στον Νίκο Σβωρώνο (1911-1989) μερικεύεται σε 4 κείμενά του, από τα οποία θα μου επιτρέψετε να σταχυολογήσω: «Είναι ένα από τα διεθνή αναστήματα των βυζαντινών σπουδών και μια κεντρική φυσιογνωμία της ιστοριογραφίας που έχει ως πεδίο αναφοράς το νεώτερο Ελληνισμό. Η συμβολή του στην ιστορία του Βυζαντίου μετριέται κυρίως από την ιδιοφυή χρήση των φορολογικών τεκμηρίων και της παράδοσης των νομικών κειμένων, μέσω των οποίων μπόρεσε να αναχθεί σε γενικές θεωρήσεις ως προς την αγροτική, κατά κύριο λόγο, οικονομική ιστορία. [...] Η συμβολή του στη νεότερη ελληνική ιστορία, πολλαπλή, εξειδικεύεται ερευνητικά στη μελέτη του εμπόριου κατά τον ιη' αιώνα και ερμηνευτικά στη διαπραγμάτευση καίριων ζητημάτων που αφορούν το χαρακτήρα της συνέχειας

της ελληνικής ιστορίας, τη διαμόρφωση της εθνότητας, τη συγκρότηση των κοινωνικών μορφωμάτων, μάλιστα της αστικής τάξης. Πρόκειται για ζητήματα που τα έφερε στο προσκήνιο ο πολιτικός προβληματισμός και διαμόρφωνε συγχρόνως τους όρους για την κοινωνική δεξίωση της ιστορικής παρέμβασης».

Η εικόνα του Σβορώνου θα μπορούσε να συμπληρωθεί από το τελευταίο κείμενό του (περ. *Ο Πολίτης*, αρ. 113, 2003, σ. 30) που δεν περιλαμβάνεται στο βιβλίο:

«Δεν ασχολήθηκε με τρόπο συστηματικό με τη θεωρία της ιστορίας ούτε με ζητήματα ιστορικής μεθοδολογίας. [...] Ο λόγος του για την ιστορία είναι εκείνος του “εμπειρικού” ιστορικού και τον χρωματίζει η βιωματική του σχέση περισσότερο με τα πράγματα, τα όντα της ιστορίας ως πράξης, παρά με τον ιστοριογραφικό λόγο ή την ιστορική θεωρία. Θεωρούσε ότι δεν είναι δυνατό να αρθρωθεί κανένας λόγος για την ιστορία, αν ο λόγος αυτός δεν στηριζόταν στην κατανόηση των δικών της πηγών, κατά κανόνα λιγότερο ή περισσότερο συγχρονικών με τα αντικείμενα της αφήγησης: ενώ πίστευε ότι οι πηγές ενέχουν με αμεσότερο ή εμμεσότερο τρόπο την πραγματικότητα και συνεπώς προσφέρονται στην αποκατάσταση του αντικειμενικού, ωστόσο έθετε ως προϋπόθεση της κατανόησης των πηγών μια γενικότερη κοσμοθεωρία, που γι’ αυτόν ήταν η μαρξική· ποτέ όμως δεν δέχθηκε ότι η κοσμοθεωρία (ή απλώς θεωρία) μπορεί να υποκατασταθεί στη λογική και, πολύ περισσότερο, στην πραγματολογία των πηγών. Με δυο λόγια πίστευε ότι ο ιστορικός βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με το λόγο των πηγών και το λόγο της θεωρίας.

»Θα ήθελα να θυμίσω ότι η πατρίδα του [...] τον τροφοδότησε με τα αρχαιακά της τεκμήρια στο ιστοριογραφικό του ξεκίνημα: αρματολοί και κλέφτες, Χίοι πρόσφυγες στη Λευκάδα· αργότερα ξαναγύρισε σ’ αυτή μιλώντας σοφά και εύστοχα για τον Βαλαωρίτη και τον Σικελιανό ή τον Ερωτόκριτο και, πολύ εμμεσότερα, για τον

Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Ξαναρχόταν ακόμη σ’ αυτή μιλώντας για τον εαυτό του, σ’ αυτή και στους ανθρώπους της, επώνυμους και ανώνυμους».

Θα ολοκληρώσω την απαρίθμηση με την αναφορά στο τρίτο, μικρότερο και τελευταίο μέρος του βιβλίου, τα «Ερανίσματα», 7 από τα 9 κείμενα, που έγραψε ο συγγραφέας, με το ψευδώνυμο Ερανιστής, και δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα του «Ορφέα» *Λευκαδίτικες σελίδες*, μια από τις καλύτερες λευκαδίτικες εφημερίδες, μιας εποχής αναζητήσεων και προσδοκιών (1961-1966). Διαβάζω τους τίτλους τους:

- Το υδραγωγείο της Αγίας Μαύρας (1564)
- Αγορές αλατιού της Ραγούζας από τη Λευκάδα τον 15^ο αιώνα
- Μια πληροφορία για την κτηνοτροφία στη Λευκάδα στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας
- Η καλλιέργεια του λιναριού στη Λευκάδα τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας
- Το παιδομάζωμα στη Λευκάδα τον 15^ο αιώνα
- Ο δρόμος των φιλοσόφων
- Ο Αλέξανδρος Μπυσών επισκέπτεται τη Λευκάδα [1841]

Οι τρόποι διατύπωσης και γραφής αυτών των σημειωμάτων συνιστούν ένα εγχείρημα του αιώνιου προβλήματος της εκλαΐκευσης. Τα κείμενα ανασύρουν και παρουσιάζουν τα γνωστά και τα φωτίζουν για να γίνουν κατανοητά από τον αναγνώστη, που τον θεωρούν άξιο να γνωρίσει το παρελθόν του τόπου του, όχι μέσα από γενικόλογες, αλλά από στιγμές που φωτίζονται και μπορούν να έχουν αυτοτέλεια και δύναμη παραδείγματος ανάγνωσης του παρελθόντος με αφετηρία το σήμερα.

Τώρα που η «ισθός φιλοσόφων» μετατρέπεται σε μεγάλη λεωφόρο ξεσκιζοντας τον ελαιώνα της Λευκάδας με την προσδοκία εύκολης παρακάμψης της Πόλης, αξίζει να διαβάσουμε αποσπάσματα από τον «δρόμο των φιλοσόφων».

«Όταν πρωτάκουσα πριν τόσα χρόνια

τώρα να ονομάζουν οι συμπατριώτες μας το δρόμο που περνάει από την ανατολική πλευρά του Νεκροταφείου και κατευθύνεται στην Αγία Μαρίνα “δρόμο των φιλοσόφων”, νόμιζα πως πρόκειται για ένα πολύ πρόσφατο τοπωνύμιο δημιουργημένο από την ειρωνική διάθεση του Λευκαδίτη ή από μιαν άλλη κακόγουστη διάθεση που βαφτίζει τους τόπους με γλυκερά και κάποτε πομπώδη ονόματα. [...] Ήθελα περισσότερο να νομίζω ότι στο “δρόμο των φιλοσόφων” είχε βάλει το χέρι της εκείνη η ειρωνική διάθεση που δεν θα επέτρεπε σε κάποιους τύπους να εξαντλούν τις φιλοσοφικές τους διαθέσεις περιδιαβάζοντας κάτω από τις ελιές της περιοχής, αντί να κάνουν άλλα πράγματα πιο σύμφωνα με την εθιμοτυπία, ας πούμε να παίζουν χαρτιά. [...] Και ιδού η μαρτυρία του “δρόμου των φιλοσόφων”: οφείλεται στον Rouqueville. [...] Ο περιηγητής [το 1815], βρίσκεται στην Τριφυλλία. Μπαίνει σε κάποιον πλατύ ελαιώνα, που η όψη του θυμίζει “το δρόμο των φιλοσόφων και τους ρομαντικούς ίσκιους που περιβάλλουν την πόλη της Αγίας Μαύρας”. Να λοιπόν ένα πνεύμα που δημιουργεί πριν δύο αιώνες το “δρόμο των φιλοσόφων”, έναν τόπο όπου περιδιάβαζαν οι φιλέρημοι διανοούμενοι αγιομαυρίτες και όπου οδηγήθηκε και ο Rouqueville όταν επισκέφτηκε για λίγο το νησί.

»Ποιοι ήταν αυτοί οι περιδιαβαστές που εξ αιτίας τους θα πήρε το όνομά του ο δρόμος; Με λίγη φαντασία βολεύεται το ζήτημα: Πέστε πως είναι ο Δημήτριος Πετριτσόπουλος, που αν δεν ήταν φιλέρημη φύση, τον έκαμε (μάλλον) η ευπιστία του,

τέρας φαντασίας — απ’ όπου και οι ιστορικές του ανακρίβειες· ίσως ήταν ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, ή ο καύμενος Κατουινιώτης (απ’ την Κατούνα του Ξηρόμερου) γραμματοδιδάσκαλος Σκλαμπάνης που πέραγε για σπουδαίος ελληνιστής· μπορεί και ο Ψαλίδας να έκαμε από κει τη βόλτα του με τη μαγκούρα υπό μάλης — μια μαγκούρα “προς χρήσιν”, όπως μαρτυρούν οι συνάδελφοί του· ίσως ο ζεστός πατριώτης Πέτρος Στεφανίτσης, ίσως ετούτος ή ο άλλος κακότηχος δάσκαλος.

»Η μνεία του “δρόμου των φιλοσόφων” αποτέλεσε μια νόστιμη έκπληξη, μια έμμεση μαρτυρία της ζωής της παλιάς Λευκάδας όπου αναζει αρκετή από την ατμόσφαιρα των κύκλων των λογίων εκείνης της εποχής· κάποιων λογίων που διατήρησαν ομαδικά και ανώνυμα τη μνήμη τους σε ένα τοπωνύμιο κι απάλλαξαν συγχρόνως τους μεταγενέστερους από την οχληρή φροντίδα της απότισης φόρου τιμής σε βαρετούς δασκάλους».

Φυσικά δεν απάλλαξαν ούτε την Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών να πάρει την πρωτοβουλία και να επιμεληθεί την καλή έκδοση του βιβλίου που παρουσιάζουμε, ούτε όλους εμάς που συγκεντρωθήκαμε, με μικρή μόνο δόση εθιμοτυπίας, για να τιμήσουμε τον πνευματικό εργάτη, που για 50 χρόνια αγωνίζεται στο επάγγελμα του ιστορικού και μοιράζεται τα θησαυρισμένα με τους μαθητές του, χωρίς μένουσα πόλη και βεβαιότητες, αλλά στο ταξίδι της ιστορίας, ως ανάγκης ψυχής.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ